

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

**Отношението между епистемология
и етика в литературната теория
след Франкфуртската школа**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„доктор” в проф. направление – 2.1 Филология
(научна специалност – Теория и история на литературата)

Докторант: Георги Илиев

Научен ръководител: доц. д-р Миряна Янакиева

София, 2017

Дисертационният труд е обсъден и приет за откриване на процедура за защита на разширено заседание на направление „Теория и история на литературата“ на 12 юли 2017 г.

Дисертационният труд се състои от увод, седем глави, екскурс, заключение и библиография. Общият му обем е 240 страници.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на 2017 г. от часа в зала, бл. 17 на БАН, бул. „Шипченски проход“ № 52.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в стая 714, бл. 17 на БАН, бул. „Шипченски проход“ № 52.

СЪДЪРЖАНИЕ на дисертационния труд

Увод	с. 4
Първа глава. Критика на епистемологията при Франкфуртската школа.....	с. 14
Традиционната роля на критиката на епистемологията в критическата теория на Франкфуртската школа. Овещняване на понятията: Макс Хоркхаймер. Диалектика на Просвещението.....	с. 15
Раждането на субекта сред сирени, циклопи и жертвоприношения (<i>Диалектика на Просвещението</i>).....	с. 31
Метакритика на епистемологията при Теодор Адорно.....	с. 45
Апории на епистемологията при Кант и Адорно.....	с. 60
Втора глава. Етика и морална теория според Франкфуртската школа.....	с. 82
Епистемологическите корени на моралния закон и свободата.....	с.82
Кантиански моменти в етическите възгледи на Адорно от <i>Проблеми на моралната философия</i> и един литературен пример от Хенрик Ибсен.....	с. 94
Опити на Адорно да изгради морална позиция на критическата теория или нова етика.....	с. 99
Мислене на социалното и мислене на моралното – какво се изисква от един успешен преход от епистемологическа към етическа проблематика според Хегел.....	с.106
Адорно между Кант и Хегел – универсално и партикуларно в историята.....	с.110
Адорно относно Марксовото учение за стойността.....	с.117
Диалектическият образ на Валтер Бенямин и влиянието на това понятие върху Адорно.....	с.121
Приматът на обекта над субекта като преходно звено между епистемологията и една фрагментарна етика.....	с.132
Трета глава. „Съдба и характер“ на Валтер Бенямин и достиженията на съвременната етическа теория – един пренебрегнат път.....	с.141
Хипостазираните понятия за съдба и характер.....	с.144
Обектът на етиката.....	с.146
Идеите.....	с.150

Гений и демон.....	с.154
Етика и преживяване.....	с.157
Четвърта глава. Квазитрансценденталните основания на етиката според Хабермас и Бътлър.....	с.160
Бътлър и Адорно: от политически искания към политически действия, преход към етически концепции.....	с.160
Дискурсната етика на Юрген Хабермас.....	с.166
Петта глава. Понятието на Бътлър и Фуко за критиката.....	с.172
Шеста глава. От носталгиите и апориите на критическата теория до етоса на смелото говорене: от Адорно до Фуко.....	с.183
От тъгата по предмодерното до етоса на дръзкото говорене.....	с.191
Проектът на Фуко.....	с.194
Седма глава.	
Митът, метафизиката и етиката на новото: Адорно, Бенямин и Кафка.....	с.204
Метафизиката според Адорно.....	с.206
Адорно, Кафка и традицията.....	с.207
Свидетелската мисия на Кафка според Бенямин.....	с.210
Екскурс: Изкуствените същества извън литературата.....	с.215
Заключение	с. 223
Библиография	с. 228

Увод

В увода на дисертационния труд съм изложил основанията за предприемането на изследване на тема „Отношението между епистемология и етика в литературната

теория след Франкфуртската школа“. Тази част очертава и понятийните параметри на един преход от критическа социална теория към морална теория след Втората световна война, който се наблюдава както при представители на първото поколение на Франкфуртската школа, така и при последователи на нейните търсения.

В социалната теория на Франкфуртската школа, която всъщност налага термина критическа теория, доминира заниманието с това как познавателните модели, които властват в съвременната наука, отразяват и подкрепят статуквото на социалната неправда. Така един от представителите на тази школа, Макс Хоркхаймер си е представял раждането на една нова социология, която не само държи сметка за обществените процеси като фактология, но и успява да се впише в тях, въввлечена едновременно от неизбежното си полагане в социума и от работата с понятията. Понятията никога не са идеологически невинни – това твърдение ще стане общо място на всеки опит в критическата теория. Разкриването на ангажирания статут на усилията за придобиване на чисто познание е централна задача за проекта на Макс Хоркхаймер и първото поколение учени от Франкфуртския социологически институт. При положение че всичко е социално детерминирано, изборът на отделния индивид – централна тема на моралната теория – първоначално остава донякъде встрани от интереса на франкфуртските учени. Моралната философия е дори изобличена като заблуда в *Диалектика на Просвещението* на Хоркхаймер и Адорно. Моята работа представлява опит за намиране на обяснение за последвалото реабилитиране на етиката в късното творчество на Теодор Адорно и у негови следовници в критическата теория като Юрген Хабермас, Мишел Фуко, Джудит Бътлър. В главите на труда и в заключението аз също така давам оценка за продуктивността на понятията, с които учени като Адорно и Хоркхаймер са си служили. Търся отговор на въпроса за актуалността на критическата теория в съвременното общество.

В увода се занимавам също така с ролята на философията на Хегел за изграждането на концепциите на Франкфуртската школа. На практика идеите за социална наука са основани върху Хегеловото понятие за опосредстване на мисленето. Смисълът на опосредстването е именно обществения генезис на понятията чрез техния сблъсък с логическата им противоположност. Същото идейно ядро е повлияно и от Маркс през връзката между класовото съзнание и мисленето. Тъкмо от Маркс идва до голяма степен и първоначалното пренебрежение на франкфуртците към моралната теория. За марксизма е достатъчно да разкрие на обществото масовата идеологическа измама, която го владее, и не е необходимо тази роля на теорията да преминава през личния морален избор. Всичко това се променя в начина, по който основния разглеждан

от дисертацията автор, Теодор Адорно, интерпретира възможността за адекватно морално мислене в съвременността.

Уводната част завършва с преглед на литературата по въпроса на дисертацията.

Първа глава: Критика на епистемологията при Франкфуртската школа

Същинската част от дисертацията започва с изследване на начина по който Франкфуртските социални мислители възприемат ролята на новата теория, която би трябвало да преодолее както дистанцията между философията и динамичните процеси на социума, така и границите между отделните науки, възприемани като произвеждане на факти и класифицирането им в квазинаучни рубрики. Новата теория трябва да разкрие старите понятия като белязани от идеологическа употреба и оттам, като инструментализирани и ограничени в своето домогване до проблемите на настоящето. От голямо значение за формирането на младите Макс Хоркхаймер и Теодор Адорно като учени е идеята за овещняването на философските понятия на унгарския марксистки теоретик Дьорд Лукач. Центърът неговите ранни марксистки концепции е идеята, че понятията на съвременната буржоазна наука са овещнени с цел да се поддържа класовото статукво. Всяко понятие е затворено в определена научна сфера и така никое от тях не може да бъде префункционализирано за целите на новата прогресивна социална критика. На този проблем Лукач дава свой типично марксистки отговор в духа на това, че именно поради девалвацията на науката Комунистическата партия трябва да поеме основната роля за осмислянето на научните дирения. Лукач въвежда ролята на пролетариата като философска позиция и носител на новото. Той е субект-обект на историята – най-много въввлечен в историческата събитийност, но и най-способен да я осмисли. Отношението на Макс Хоркхаймер и Теодор Адорно към този поврат от философия на познанието и науката към революция вече в самите научни среди, към съсредоточаване на истината в една партия, е негативно. Как директното обвързване на класовата позиция и на въввлечеността в социалната ситуация въобще с истината за обществото се оказва неосъществимо, това именно е един от основните проблеми на концептуализацията на моралното и практическото въобще в критическата теория на Франкфуртската школа и по-конкретно в моралната философия на Теодор Адорно. За да достигне до него обаче дисертацията разглежда първо ранните опити на Макс Хоркхаймер да дефинира новите цели и методи на теорията.

В главата за епистемологията на Франкфуртската школа разглеждам текстове на Хоркхаймер от преди Втората световна война и такива писани по време на войната. Франкфуртският институт за социални изследвания започва своята дейност с критика на познавателните модели. Учените от школата критикуват епистемологията като

ограничено философско занимание и в двата смисъла на понятието епистемология – и като модел за придобиване на знания, и като доктрина за познавателните способности, която е поставена като основа на познавателна философия. Ранният Хоркхаймер се съсредоточава в по-голяма степен върху първото значение и застава срещу онова, което теоретиците от института наричат властваща епистема. Става дума за системата на науките като огледало на света, а в случая, като негово идеологизирано подобие. Съпоставката между хуманитарни и точни науки на Хоркхаймер се основава върху начините, по които едните и другите произвеждат факти. Американската социология събира факти от социалния живот, а немската е кабинетна и се състои в рефлектиране върху спомените на професора. Под прицел на критиката са и двата типа придобиване на познание. Това има голямо значение за постановяването на критическата теория като подход в социалната теория, защото този коментар, който Хоркхаймер изтъква като необходим, поема и част от функциите на така наречената практическа философия, т.е. на етиката. Няколко етически полагания са налице, макар етиката като сфера, отделена от властващата епистема, да се отрича. Имам предвид следното: светът е в упадък, понятията изневеряват на повелите на практическото, а ние – ако това е Ние на франкфуртските социални мислители – нямаме достатъчно време за систематична философия и трябва да вземем отношение. Но тук не става въпрос за време в битовия смисъл – критическата теория не гради големи епистеми, за да не попадне в мрежата на всеобщото утвърждаване на идеологическото статукво. Така нейната междинна, уязвима и донякъде абсурдна позиция не може да бъде никаква друга освен етическа. Може би по този път бихме могли да си обясним отказа на Макс Хоркхаймер да се занимава с етическа или морална теория. Въпросният отказ се дължи на неспособността на старата теория да схване новите процеси в обществото и на необходимостта от отмяна на нормите, които настоящето може да даде. Така изследването на морала се приравнява с артикулиране на старите норми, а новото би следвало да се разбере от самото критично мислене.

Научната гледна точка Макс Хоркхаймер нарича специфична спонтанност на мисълта на учения, използвайки пародирана кантианска терминология – като мисли, ученият произвежда само факти от своята дисциплина. Понятието на Кант за спонтанността на мисълта е основа на субекта, защото именно то разграничава мисленето от непосредствената реакция към сетивните стимули, от рецептивността на сетивата. Ироничният тон на Хоркхаймер е свързан с идеята, че постановяването на законите на чистия разум от Кант е всъщност пресъздаване на господството на човека над природата, само че изпълнено на самата територия на мисълта. В редовете от текста му „Традиционна и критическа теория“, посветени на Кант, се долавя съжаление заради

неспособността на неговата теория да достигне до генезиса на социалното. Разумът създава света според категориите и трансценденталните схеми, но той не може да бъде изненадан от нищо. Въпросът на Кант е как овладяваме обекта на мисленето, а франкфуртските теоретици го преформулират като въпрос за господството над природата. Познавателният субект на Кант не може да бъде изненадан от нищо в смисъла на това, че единствената му, макар и неназована цел, е да овладее материала на мисленето. Недоверието на социалната теория води нейните ранни франкфуртски представители към заключението, че не трудността на философската задача стои в началото на Кантовата критика на метафизиката, а представянето на овладяването на природата като философско. Трудността се корени в невъзможността да си признаем своите идеологически познавателни предразсъдъци. Именно по отношение на изненадата, т.е. на адекватността на теорията към новото, идва и критиката към Хегел. За ранния Хоркхаймер, Хегел фалшиво приравнява историческите процеси към своята диалектическа логика и за да приложи своя теоретически инструмент, създава изопачен образ на социалните процеси.

Съвместните занимания на Хоркхаймер и Адорно с онова, което те наричат диалектика на Просвещението, до голяма степен следват ранните концепции на Хоркхаймер за овещняването. Диалектиката на Просвещението хегелианско понятие, което има за цел да разкрие склонността на Просвещението при своето социално опосредстване да създава съвременни рационалистични митове, действащи в полза на господството а не на постигането на „духовно пълнолетие“ на индивида (Кант). В книгата *Диалектика на Просвещението* аз откривам съзряване на концепцията за субекта като идеологизиран конструкт, което не е налице в ранните работи на школата.

Хегелианско е отношението на ранната критическа теория към епистемологичната стойност на чистото съзнание. Това съзнание е обективизирано, реализирано прилагане на „приборите“ за измерване на действителността към света на духа. Тези прибори Хоркхаймер припознава като инструментите на логиката. Чистото съзнание е едновременно място на вярата, но и на понятието. В *Диалектика на Просвещението* неизбежността на инструментализацията на разума е защитена в хегелиански термини. От недостатъчно социален автор Хегел се е превърнал във вдъхновител на радикалната критика към непосредственото мислене за наука и познание – непосредствено, разбира се, от социалните събития.

В своето разглеждане на книгата *Диалектика на Просвещението* аз поставям акцент върху критиката срещу просвещенската рационализация, която Хоркхаймер и Адорно провеждат. Те откриват онтологическа връзка между дейността на разума и практиките на господство. Разумът унифицира обектите и ги прави взаимозаменяеми. Старият тип представителност, който се основава върху репрезентативната стойност на

нещото като такова, бива заменена от заместителната представителност. Тези идеи са заимствани от политическия философ Карл Шмит. Така благородничеството и свещеничеството биват изместени от бюрократичното управление, но тези процеси имат и своята обратна страна. Субектът конституиран като заменим е именно модерният субект, единната фигура на познавателния субект и моралния субект отвъд индивидуалността, но тези процеси дават възможност и за най-голямото принижаване на просвещенския субект – неговото обезличаване в концентрационните лагери. Самият субект също е част от диалектиката на Просвещението, субектът предполага жертването на онова (или онзи), което не е субект.

Диалектика на Просвещението е радикална критика на всеки оптимистичен възглед за конституирането на субекта такъв, какъвто го познаваме в епистемологията и етиката на Новото време – познавателния субект, моралния субект, историческия субект. При такава критика Хоркхаймер и Адорно разкриват невъзможността за възникване на практическа философия от основанията на познавателната, защото самата познавателна философия винаги вече е била и „практическа“, била е философия на господството. Етиката като произлизаща от нея не би могла да бъде друго освен още един негов инструмент. В по-късни книги като *Негативна диалектика* и *История и свобода* на Теодор Адорно положението на етиката, или на моралната философия, ще бъде различно. Там теоретичните концепции за моделирането на субекта спрямо обекта, на субекта спрямо социалното полагане на самите субектни основания, всички тези теоретични развития на традиционната критика на епистемологията ще доведат до различна концепция и за практическото. *Диалектика на Просвещението* обаче е изключително силен пример за самата критика на просвещенската категория субект, както и за критиката на епистемологичните модели въобще. Азът се оказва аналитична категория, която служи както за разделянето на психичното на господстващата рационалност и на управлявани афективни структури, така и за социално обосноваване на насилието и бруталното незачитане срещу онзи, който „не е никакъв Аз“, който не мисли закони, у когото единството на съзнанието не е пуснало благородните си кълнове. Конституирането на субекта потиска мимолетните импулси за сметка на изграждането на бъдещето и изключва безразборно мислещите. В тази връзка аз давам литературен пример от книгата *Диалектика на Просвещението*, който показва как франкфуртската критическа теория използва анализ на литературно произведение за целите на аргумент от социалната теория. Пример за изключването е циклопът Полифем, който не контролира импулсите си и не спазва никакви закони. В дисертацията са разгледани и интерпретациите на Платон и Аристотел върху образа на циклопите у Омир.

След Втората световна война Теодор Адорно продължава линията на критика на епистемологичните модели със своята книга, озаглавена в английски превод *Против епистемологията* (с оригиналното немско заглавие *Метакритика на епистемологията*). Книгата критикува епистемологичния подход към изграждането на философски системи и в двете значения на епистемология – и като метод за придобиване на фактично познание, и като доктрина за познавателните способности като основа на философска система. Идеята на Адорно е, че спекулативното философско мислене и мисленето на историческото би трябвало да бъдат неразривно свързани във всяка философия, която има амбицията да бъде адекватна на своето време и не се задоволява с поддържане на научното и обществено статукво, предоставяйки ограничени факти. Тази връзка според франкфуртския мислител е осъществена за първи път от Хегел и той се проявява до голяма степен като негов следовник. Другият начин да се прави теория според Адорно се заключава в стремежът за откриване на надвремени истини, независимо от това дали става дума за метафизични принципи или за истини сводими до сетивната очевидност. Спасението от тази дилема е мисленето на социалното. Адорно подхожда към него предпазливо и това е оправдано най-вече от епистемологическа гледна точка. Как бихме могли да мислим социалното, ако то онтологически предхожда каквото и да било полагане на нашето мислене. Изключително важно е тук да не припознаваме предпазливостта като загриженост за участието на научните занимания в живота на обществото. Такава грижа не е била чужда на критическата теория и тя е отразена в настоящото представяне, но тя е похарактерна за ранните манифестни текстове на Франкфуртската школа. Избирам да навляза в епистемологическата проблематика на въвеждането на социалното в зрялото творчество на Адорно през въпроса по какъв начин се абстрахира социалното като понятие преди въобще да го използваме. Казано по друг начин, дали и как понятието за общество се изгражда чрез абстрахиране въз основа на определени предварителни представи? Адорно се противопоставя на разполагането на духа и на обществото в отделни философски области. Той не признава дори възможността да дефинираме обществото като трансцендентално положено спрямо познанието – такава дефиниция би предположила съществуването на извънсоциална гледна точка. Така в *Против епистемологията* франкфуртският социален мислител се противопоставя на опита на Едмунд Хусерл да обособи областта на философията като ограничена до даденостите на съзнанието отвъд психологията и социологията. Онова, което е сърцевината на критиката на Адорно към Хусерловите усилия за чиста наука, не е, че Хусерл се е отказал да коментира своето съвремие – та той дори предлага подобен коментар в книгата си *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. Адорно казва, че ако се стремиш към чиста наука, издържана в редуccionисткия дух на

математиката, ти никога няма да успееш да редуцираш общественото полагане на своите усилия. Онова, на което подобни занимания са обречени, е, поради своята занижена бдителност, да деградират до ретроградната обществена позиция на чистата наука. Във връзка с изследването на възможността за мислене на чисти същности или за мислене на битието в дисертацията са анализирани и примери от диалозите на Платон и от фрагментите на Парменид.

Чрез изследването теорията на познанието и теорията на субекта Франкфуртските теоретици се опитват да определят причините за невъзможността на епистемологична гледна точка към социалното. Тази тема е разработена във франкфуртски контекст във връзка с възможността за извеждане на морална теория от епистемологията в творчеството на Имануел Кант и е пример за отношение между епистемология и етика като извеждане на едното от другото. Наследството на Кант намира най-задълбочено изследване в рамките на Франкфуртската школа в творчеството на Адорно, който проследява неговата роля на критик на метафизиката, изграждането на кантианския субект и начина, по който мисленето започва да се възприема след Кант. Философът от Кьонигсберг претърпява развитие в своето творчество. Следвайки критиката на Адорно, виждаме смяната на фокуса от самата възможност за априорни синтетични съждения, т.е. от дефинирането на приноса на разума в познавателния процес до ключовата роля на свободата за концептуализацията и за мисленето изобщо. В *Критика на чистия разум* Кант търси надвремените истини като основание на своите изследвания и тъкмо оттам успява да изведе необходимостта от морална философия. Извеждането обаче е приносно колкото за революционните и етическите възгледи на немския идеализъм, толкова и за възприемането на определени истини като вечни придобивки и насилственото подвеждане на индивидуалното под универсалното. Превръщането на трансценденталния субект от епистемологическа фикция в препоръчителен набор от практически възгледи ще направи Кант колкото съзидател, толкова и препятствие пред свободната мисъл. Антиномичната позиция на самия Кант се дължи на неговия опит да съхрани метафизиката като набор от истинни пропозиции, синтетични априорни съждения и да ги положи като основа на човешкото мислене. Това е антиномия на метафизиката още от времето на Аристотел, която е изследвана от Адорно. Метафизиката се опитва чрез понятия, тоест чрез изменчивата и развиваща се страна на мисълта да улови неизменното. Морална теория основана върху подобна епистемология е обречена на формализъм и прекомерна абстрактност на своите максими.

Втора глава: Етика и морална теория според Франкфуртската школа

В тази глава от дисертацията аз разглеждам работата на Теодор Адорно върху Кантовия морален закон и върху принципа на свободата, а също и следващите от това опити за полагане на основите на съвременна морална теория от страна на франкфуртските мислители. След това се спирам на ролята на Валтер Бенямин за осмислянето на етическото значение на теорията през неговата месианистка социална философия. Самият Теодор Адорно впоследствие основава своя проект за фрагментарна съвременна морална теория до голяма степен върху Бенямин.

Адорно започва своето разглеждане на моралната философия на Кант с неговата трета антиномия, онази, която е посветена на неминуемото взаимоотношаване *ad infinitum* на абсолютизираните идеи за властта на природната необходимост и властта на свободата, накратко антиномията свобода – необходимост. Според Кант свободата е определен тип каузалност и накратко казано, нейното съществуване първоначално се извежда от спонтанността на мисълта, от възможността човекът да начева самостоятелно нови каузални последователности. Така свободата като принцип важен за моралната теория се оказва изводима от каузалността, която е епистемологическа основа на всеки наглед и на единството на съзнанието. Когато обаче моралната теория е в отношение на извеждане от епистемологичен принцип, тя приема метафизичната форма на всеобщност – на синтетично априорно съждение. От тази позиция на спонтанно свободно действащ, разумът избира максимите и характера, спрямо които човекът да действа. Адорно обръща внимание на факта, че свободата не би могла да се появи у Кант по никакъв друг начин освен епистемологически. Този момент е важен за настоящото изследване, тъй като франкфуртският социален мислител по принцип не смята епистемологичният подход, разбран като извеждане на цялостна философска постройка от базовите познавателни способности, за успешен по отношение на включването на социалното и историческото във философската система. Големият проблем е, че ако тръгва от епистемологически основания, етиката не може да отчете социалния момент в етическия акт.

И така, какви са отгласите в съвременната критическа теория от особения свободен избор на характер у Кант? Дисертацията се занимава с опита на словенския философ марксист Славой Жижек и неговата школа да реабилитира Кантовата морална теория за съвременността. Абсурдността на всеобщия дълг на всеки човек, който се свежда до предполагагане на универсална максима, Жижек интерпретира в плана на психоанализата на Жак Лакан. Моралното мислене се родее с желанието по това, че подрива единството на субекта. Кантовия трансцендентализъм е преобърнат от Жижек в опита му да реабилитира Кантовата етика. Книгата на Жижек, която разглеждам е озаглавена *Абсолютно отблъскване*, което е Хегелов термин за възможността дадена същност да се опосредства сама. В случая с моралния закон това става именно чрез

неговата абсурдност, той поражда невярване в себе си, така се опосредства и оттам поражда и абсурдната вяра в моралното действие. Моралният закон се саморазкрива като недостатъчен и несъстоятелен сам по себе си и едва така започва да действа. Формалният морален закон действа само чрез опосредстване от собствената си абсурдност, а именно като не успее да се запази като чисто мислене. Ако тя бъде неосъзната, и той е невъзможен в движението на духа. На категорическия императив му е необходима вярата. Движението тук съвсем не спада към практическата философия в смисъла на някакво морализаторство – аргументацията на Жижек е философски спекулативна. Моралното знание не е компрометирано от опитите то да бъде приложено на практика, а от самата природа на езика. Метафизичните морални проблеми като съществуването на Бог, съществуването на свободата на волята и на безсмъртието на душата не се провалят, защото нам не е дадено да имаме техните отговори, а поради самата неспособност на езика да ги изрази. Езикът не експонира онтологическата разлика между искреното слово и преструвките. Тези лъжи и преструвки обаче са самото опосредстване на моралния закон. Ако критиката на Адорно към Кант е насочена срещу крайното разцепване на моралната позиция между абстрактния категорически императив и препоръката все пак да се спазват общоприетите морални норми с надеждата те да се превърнат в навик, то за Жижек тази липса на онтологическа почва е добре дошла, тя е мястото на вярата в моралната теория. Дали словенският теоретик се е занимавал по-целенасочено с критиката на Адорно е трудно да се каже, но той със сигурност се опитва да реабилитира Кантовата теория на добрите навици като нещо между моралния закон и простото спазване на човешките закони. Според мен, има сериозни основания да твърдим, че идеите на Теодор Адорно за несъстоятелността на позицията на чисто моралната теория в цялост са несъвместими със съвременните етически тенденции, пък макар и да става дума за автор като Славой Жижек. Жижек е до голяма степен последовател на франкфуртската критическа теория. При Адорно обаче възприемането на определена позиция на мнението като позиция на моралния субект, или дори като позиция-морален-субект, неминуемо ще стане жертва на тенденциите на овещняване на понятията, на тяхната инструментализация. Казано опростено, не би трябвало да разчитаме на какъвто и да било начин на говорене, на какъвто и да било метод, нито на някаква вяра, нито на силата на някакво събитие да промени мисленето.

В книгата си *Проблеми на моралната философия* Адорно подкрепя своята критика към възможностите на категорическия императив, на подчиняването на всяко наше действие на универсална максима независеща от усещането ни за удоволствие и болка, с литературен пример. Става дума за драмата *Дивата патица* на Хенрик Ибсен. Главният персонаж в драмата възприема максимата да казва винаги и на всеки истината

като закон, който важи за цялото човечество, всеки трябва да казва истината и заслужава да знае всяка истина. Следването на максимата довежда до катастрофа в драматическото действие. Адорно си задава въпроса какъв е всеобщият морален закон и разкрива практическата несъстоятелност на максимата на героя на Ибсен. Въпреки това приравняването на всеобщия морален закон с която и да било индивидуално възприета максима не е докрай коректно към идеите на Имануел Кант. Категорическият императив предполага пълно освобождаване от мотивите на удоволствието и неудоволствието при истинския етически акт, а в практиката това е невъзможно. Адорно използва литературния пример, за да покаже неразрешимия конфликт между етиката на убеждението и етиката на отговорността, като, както самият той казва, последната е намерила много по-голямо разпространение в англосаксонския свят. Неговият най-важен ход в тази интерпретация е това как определен етически подход би могъл да се самопровергае дори без да бъде противопоставен на противоположен подход. Що се отнася до споменатите два вида етика, и двата не могат да удовлетворят съвременната ситуация. Едната предлага максими, които нямат нищо общо със ситуацията, а другата допълнително утвърждава статуквото.

Предвид неудовлетворението на франкфуртския теоретик от съществуващите модели, основанията за което бяха посочени в предишната подглава, сега ще разгледам някои опити на Теодор Адорно да изгради своя етическа концепция или да дефинира моралната позиция на критическата теория. Най-общо казано, идеите на франкфуртския теоретик са в посока на изграждането на фрагментарна етика, която да отговаря на структурата на съвременното общество и да бъде повече критическа философия, отколкото етика на убеждението или на отговорността. Мненията за това дали такава концепция е била изградена, или авторът се е задоволил с критика на основанията на етиката от позицията си на социален мислител, коренно се разграничават едни от други. Главният въпрос, с който се обръщам към самите коментатори, е въпросът кое у Адорно може да се нарече етическо. Неговият незаявен проект за фрагментарна етика е срещнала немалко отрицатели. Вижданията на двама коментатори ще бъдат разгледани с оглед на отношението на Адорно към Кантовата етика. Единият е Робърт Пипин, а другият Андрю Бауи. Работата на Пипин представлява сериозна кантианска критика към представите на Адорно за кантиански блокаж между трансцендентално и практическо и за формална и нормативна етика на убеждението. Пипин се концентрира върху частта за свободата от Адорновата *Негативна диалектика* и върху значението на самата негативна диалектика като етическа позиция. Той отбелязва, че Адорно изгражда моралната си позиция върху антиконформизма, но пренебрегва ролята на интересубективността при моралното мислене и на възможността за създаване на общност от етически просветени индивиди свързани с теорията. Бауи се опитва да

защити Адорно. Според него работата на франкфуртския социален мислител в книги като *Minima Moralia* е пример за фрагментарен подход към обекта на изследване, към социума. Този подход е част от критиката на Адорно към възможността за хомогенна етическа позиция на въображаем морален субект. Фрагментарността на книга като *Minima Moralia* вече не е само ницшеански жест, а има стойността на очертаване на антиномии на социалното мислене. Адорно смята за по-важно да бъде разкрит абсурдът на моралната ситуация в консуматорското общество, отколкото моралната позиция да представлява директна реакция към случващото се. Абсурдът обаче не може да бъде разкрит, като се обърнем към ситуацията в нейната тоталност, защото самата тази тоталност има антиномичен характер. Апориите на обществото трябва да бъдат диалектически осмислени и изведени в теорията.

В дисертацията следва разглеждане на по-систематичните изложения на етическите възгледи на Теодор Адорно. Теодор Адорно разработва своята концепция за фрагментарността на съвременната морална философия, от една страна, чрез изследването на спекулативния подход на Кант, където моралното е изведено от самата дейност на разума и от абстрахирането на практическото от патологичните мотиви за действие, а от друга – от сблъсъка между философията на Кант и тази на Хегел. В горното изречение терминът абстрахиране е използван в смисъла на отстраняване, но ако ние днес си представим процеса на обособяването на практическото като сфера на практическия разум, по скоро бихме употребили по-късния термин редуция. Именно движението на мисълта по редуциране на част от субстанцията на мисленето и на опита е нещо, което Хегеловата философия не допуска въз основа на логиката на опосредстването на всеки елемент чрез друг и на снемането им. За Адорно процесът на изкристализиране на етическото като отделна област на мисленето в модерността е свързано най-вече с опосредстването на съвременното понятие за свободна воля, там ще дойде и политическата свобода като спекулативно изведена, и съвременното понятие за природен детерминизъм, където пък произволът на властта донякъде парадоксално ще заеме мястото си редом с негодите наложени от природата. Свободата, дадена от разума, се припознава като свобода на индивида, а свободата от ограниченията на природната необходимост е по-скоро свобода, която човечеството, или пък определено общество, извоюва в своето развитие. Така стигаме и до епистемологическия вътък на книгата на Теодор Адорно *История и свобода*, в която под формата на лекционен курс са разгледани отношенията между универсално и партикуларно като конститутивни за историята. Срещата между Кант, Хегел и Маркс в творчеството на франкфуртския теоретик, отнасящо се до моралната и политическата философия, е представена в книгите му *История и свобода*, *Три студии върху Хегел*, *Негативна диалектика*. Основните понятия, които се използват в самите книги за разкриването както на

идеологическия, така и на критическия потенциал в дебата за историята и свободата, са понятията за хипостазиране на абстракции (Кант) и за псевдопроблем, като на последното Адорно придава ново значение за целите на критическата теория. Понятието за хипостазиране означава да придаваме на абстрактни същности конкретно и тенденциозно значение или да приписваме емоционално съдържание на познавателни понятия. Псевдопроблем от своя страна е понятие за проблем, който още при своето поставяне се разкрива като нерешим в спекулативни термини или, казано накратко, това е формулировка на проблем, която следва философската традиция, но означава съвсем друго в конкретната си употреба (на въпросната формулировка). Единствено социалното опосредстване на псевдопроблема може да даде неговото субстанциално значение и по този начин той е епистемологически нерешим. И така, чрез псевдопроблема за свободата на волята Адорно се опитва да ни разкрие неизбежните хипостазираня, които той предполага, за да се стигне до съвременните политически дебати. Проблемът за универсалното и партикуларното е занимавал мисленето в продължение на столетия. Адорно обаче разглежда проблематиката най-вече през призмата на Хегел. За да може партикуларното да бъде въобще мислимо, то трябва да бъде опосредствано от универсалното. По този начин самото то става също така универсално. В *История и свобода* Адорно отнася универсалното и партикуларното не до епистемологическото поле на понятийното мислене – какво стои зад нашите усилия да създаваме понятия, – а до историческите процеси, в които, ако използваме израза на френския теоретик Жан-Франсоа Лиотар, малките разкази и големите истории си дават среща. Въпросът е какво е значението на индивида за начина, по който мислим историята. Адорно държи на разработката в духа на немската спекулативна философия, като при това се опитва в светлината на тази дилема да придаде смисъл на съвременното обществено състояние на отчуждение и триумф на консумацията. Въпросът при него е защо все още трябва да мислим индивидуалното и историческото заедно, и заедно с понятията за свободна воля и предопределение. Довеждането на определени въпроси до неузнаваемост не е куриоз на историята на идеите и интерпретацията. Логиката, която Адорно следва, е тази на негативната диалектика. Определено понятие дава своята противоположност и се опосредства – в диалектичното отношение неговата противоположност е за него и среда, и конститутивна опозиция. При негативната диалектика обаче, вместо двете понятия да се снемат в трето, което да бъде следствие от движението на духа, Адорно припознава даденото чрез снемане винаги като неидентично на синтеза. Още при своето опосредстване първите понятия са също „неидентични на себе си“, още в зародиша си се овещяват. В неидентичността, за която по-горе използвах работното и неточно название неузнаваемост, се проявява тенденцията на инструментализация, овещяване,

идеологизиране. Така интериоризиращото движение на духа винаги има своя съпътстващ диалектичката логика мрачен двойник. Заниманията на Адорно с историята и свободата не правят изключение. Завръщането на етичката тема за свободата в творчеството на Адорно е обяснено в началото на книгата *История и свобода*. Идеята е, че историческото мислене не може да се задоволи с теории за историята като прогрес – нито подобни на спираловидното развитие на Арнолд Тойнби, нито на чистото диалектичско снемане на Хегел. Теориите за прогреса в историята са неприемливи поради обективни и субективни причини. Обективните са свързани с увеличаването на бюрократизацията и консуматорството, които превръщат индивида във „функция на своята социална функция“ (Адорно, *История и свобода*). Субективните са причините на слабостта на Аза като съвременна категория и наличието на конформизма. Адорно иска да развие теория на историческото, която да отрази неговите контингентни елементи, като едновременно ги съчетае с търсенето на обективната възможност за различно развитие на събитията. В своята смесица от обективни възможности и контингентност, историческото и етичкото мислене според Адорно не могат да бъдат други освен фрагментарни.

Мисленето на неидентичното и мисленето на фрагментарното, за които Адорно пише, съставляват своеобразна етичска програма на теорията. Причисляването им към областта на практическата философия в дисертацията е по-скоро негативно – подход, който не може да даде епистемологически стабилни резултати, следва да бъде причислен към практическата философия по линията на антиконформизма и дълга на надеждата. Надежда, че вярното към социалното съдържание мислене ще се изплати чрез обществени промени. В тази връзка се въвежда и интерпретацията на Марксовото понятие за стойност. Франкфуртците приемат стойността във възможно най-обобщен вид на метафизическа измама относно взаимозаменяемостта на всичко със всичко. А самите метафизически ребуси на стойността в модерността са дефинирани като дълг на теоретика от Валтер Бенямин, който в края на живота си работи за Франкфуртския институт за социални изследвания, а с Адорно го свързва дългогодишно приятелство. Аз привиждам заниманията на Бенямин с фрагментарния характер на диалектичките образи като лакмус за състоянието на идеологическия субстрат, и Адорновия проект за фрагментарна морална философия като смяна на марксисткия подход за демистифициране на игрите на стойността отвън и тяхното разглеждане на микрониво. Двете понятия могат да бъдат разглеждани като сходни проекти в рамките на критическата теория. Този на Бенямин е по-скоро на страната на нейния епистемологически период, когато критиката на властващата епистема се е смятала за верния път на демистификацията. Бенямин се опитва да придобие критически достъп до епистемата през вещта и практиките от бита и в това се различава от

политикономическата конструкция на Маркс. В диалектическия образ обаче има нещо и от етиката на теорията, от нейния опит да се домогне до диалектиката на идеите чрез образи, които засягат и самия теоретик. Адорновият проект е по-късен и е определен от две фундаментални негативности – от невъзможността да се разработи тотализиращ социален модел и от трудностите в разработването на морална философия на микрониво. Представите на Адорно за конформизъм и антиконформизъм са породени от горната апория. Негативната диалектика е не само метод на критика на идеологията, но и морална позиция на теорията като стремяща се постоянно да опосредства понятията и избягваща дефинициите. Следването на пътя на бдителността и неудовлетворението в теоретическите дирения е сходно с търсенето на диалектически образи. Бенямин нарича това търсене рисковано. Това диалектическо минаване отвъд всяка дефиниция е и същността на предимството на обекта като социална контингентност над субекта като единство на научната позиция, както е според Адорно. Опитвам се да разкрия антиномичния характер на мисията на теорията като практическа повеля – макар и абсурдна, ако се върна към работата на Жижек от *Абсолютно отблъскване*.

Трета глава: „Съдба и характер“ на Валтер Бенямин и достиженията на съвременната етическа теория – един пренебрегнат път

Мястото на тази глава се обуславя от това, че тя представлява изследване на етическите възгледи на Валтер Бенямин и техните връзки с идеите на по-късни теоретици. Накратко казано, Бенямин достига до позицията за основополагане на етиката чрез квазитрансцендентални основания. Въпреки залеза на трансцендентализма от Кантов тип, всяка морална концепция има зад себе си определен възглед, който предхожда коментара над практиката. За Кант дългът е свързан директно с това да действате съобразно с идеята за цялото човечество, това е моралната страна на трансценденталния субект. В своето кратко есе „Съдба и характер“ Бенямин се занимава със съдбовната вина като всеобща и с характера като оценностяване на партикуларното във всички човешки индивиди. Подобни фундиращи идеи за човека, които да предхождат всяко етическо говорене, са били впоследствие подегани и развивани от автори като Юрген Хабермас и Джудит Бътлър. Те обаче не се опират директно на Бениминово есе. Така главата разглежда един пренебрегнат път от епистемологическите търсения във франкфуртски контекст към търсенето на нова етика.

Бенямин разглежда съдбата и характера отвъд техните полагания като понятия, независимо от това дали приемаме понятието като абстрахиране на клас или като

логическо диалектическо опосредстване на определена представа. Но къде е това „отвъд“? Мисълта на Бенямин е насочена към разкриването на съдбата и характера като острови на траене през историята на мисленето, места на съсредоточаване на значения в напрегнато съвместно съществуване. Това са констелациите на големия есеист и теоретик и в тях понятията не следват своите закони на социално опосредстване, тъй както те са описани от диалектическата логика на Хегел или от критиката на Кант. В исторически запазената напрегнатост на констелацията думата-понятие не се обеднява и овещнява от своето хипостазиране или дори персонифициране. В констелацията понятията придобиват статуса на идеи в смисъла на един особен неоплатонистки историзъм, който Бенямин изповядва. Идеите са единствения път на човека към динамиката и устойчивостта на историческото и оттам, към безинтенционалното битие на истината. Проследяването на идеите е част от практическата философия на теорията, теоретикът рискува понятията си, за да ги постигне, а рискува и себе си, за да мисли историческото през настоящето, защото това предполага политическа смелост.

Бенямин се противопоставя на етиката на добродетелите и предписанията, като предлага своя особен исторически платонизъм. Работата с понятия се оказва недостатъчна, за да бъдат изпълнени задачите на „Съдба и характер“. Съдбата неправилно е била причислявана към сферата на религията, а характерът – към тази на етиката. Самият факт, че езикът е запазил разликата между двете думи, е може би достатъчното за Бенямин основание, за да започне своята критика и археологическото дирене на двете идеи. Запазването на крайностите в констелацията на идеята при Бенямин не се характеризира с някакво консервиране и укротяване на стари философски думи, понятия, идеи. Констелацията е еднакво напрегната *тогава* и *сега*. Снемането в идеята е невъзможно, защото борбата в нея продължава. Хегеловото навлизане в царството на идеалното, снемането на историческото движение и движението на мисълта в субстанциалност на духовния живот не може да се случи на нивото на идеите. Тяхната стихия е историята без край, а тяхното влияние се разпростира и ретроактивно. Като повдига булото на съвременните употреби на думите съдба и характер и на понятийните им еквиваленти, Бенямин ще разкаже една нова история на еманципирането на индивида. Тя няма общо със снемането на индивидуално и социално в книги като *Философия на правото* на Хегел. Историята на Бенямин може да бъде припозната по-скоро като подобна на етика на различието – що се отнася до характера – и на етика на накърнимостта (*vulnerability*) – що се отнася до идеята за съдбата и съдбовната вина. Авторите, които визирам с позоваването на последните две етически понятия, са Юрген Хабермас и Джудит Бътлър. Разликата е обаче в това, че идеите за съдба и характер, бидейки исторически неунищожими рудименти, все пак не си присвояват статуса на върховни сфери и понятия.

Дисертацията съдържа работа върху текстове на Хезиод и върху Хегеловата интерпретация на античната трагедия, тъй като Бенямин свързва съдбата и характера с литературните модуси на трагедията и комедията. Те се реконструират като етически позиции отвъд и онтологически преди нормативната морална теория. В своето есе Бенямин предусеща завръщането на етиката на сцената на теорията. Той утвърждава необходимостта теорията да може да се обръща към субекта не само чрез неговото критическо извеждане, но и чрез говоренето за човешката участ, независимо от това дали тя се разглежда като идеен рудимент, или като остров на траене на значението, който може да ни помогне да си обясним съвременната морална ситуация. Във фокуса на вниманието в следващата глава застават етическите възгледи на Юрген Хабермас и Джудит Бътлър, които са идейно свързани с работата на Бенямин, макар да не съдържат препратки към него.

Четвърта глава: Квазитрансценденталните основания на етиката според Хабермас и Бътлър

За настоящата дисертация е важно да се открият онези тенденции в етическата интерпретация на ролята на теорията след Франкфуртската школа, които директно се съотнасят с творчеството на Теодор Адорно. От друга страна е важно да се знае и какво се е случило в полето на етиката по време на и след шейсетте – т.е. как етиката се е развивала, докато Адорно се е занимавал с реабилитирането на моралната философия поради недостатъчното внимание към индивидуалното действие в класическата критическа теория. За да осъществя прехода от съвместените етически и епистемологически занимания на Хоркхаймер и Адорно към по-късното предимство на етиката в критическата теория, трябва да отбележа огромната роля на анализа на социалния феномен на Холокоста за развитието на Адорно като теоретик. Този феномен обаче дава отражение и върху целия поврат към реабилитация на моралната теория, тъй като моралният субект вече може да бъде дефиниран не толкова чрез своя свободен избор, а чрез възможността да бъде лишен от избор, чрез неговата уязвимост.

Джудит Бътлър в своята студия „Можем ли да живеем добър живот в рамките на лошия живот?“ се занимава с Адорно и Хана Аренд, за да се опита да реабилитира телесното и *формата* на политическото действие като значими за моралното мислене. Телесното може да бъде както лишеност, така и основание за морално мислене, което да го предхожда във всичките му форми. По втория начин осъзнатата уязвимост става също и понятие за човешкото като нуждаещо се от морално мислене. Аргументът ѝ е свързан с невниманието на Адорно към онези, на които не се дава възможност да

направят свой адекватен морален избор. Следва нейния опит взаимно опосредстване на дефинициите на политическо искане и политическо дело.

Бътлър разглежда въпроса на Адорно за добрия живот, опитвайки се да излезе на позиция която онтологически предхожда практическата философия. Въпросът трябва да бъде поставен заедно с други въпроси – какво означава да живеем, какво означава живот. Що се отнася до Адорно, в *Minima Moralia* той използва „лошия живот“ като аргумент за невъзможността за изграждане на морал отвъд социалното. Неудовлетворението на Бътлър започва с това, че Адорно не предвижда възможност политическото искане, например това за добър живот, да се слее онтологически с политическото дело. Това сливане не е хегелианско опосредстване и снемане на свободна воля и политическа необходимост. То е предположено като възможност в размишленията на Бътлър върху Хана Аренд от същата студия. И така, Джудит Бътлър се заема да критикува или просто да задава въпроси към моралните съчинения на Адорно от една само привидно онтологическа позиция на питането „как така“ не може да се живее добър живот, която би трябвало да е слаба и лишена от метафизическа тежест. Тя пита, ако мога да се изразя така, „защо пък да не може политическо искане и политическо дело да бъдат някак си... едно?“. Решението е делото да бъде изиграване (enactment – изиграване на сцена, но и влизане в сила за разпоредба), изоморфно представяне на искането. Всичко това минава през понятието на американската теоретичка за телесност и телесна уязвимост. Онова, което нарекох трансцендентално място, в построението на Бътлър не съвпада директно с употребата на Кант. Там трансценденталното предхожда познанието и опита. Моето название при Бътлър имаше за цел да даде индикация за наличието на морален принцип, който при американската теоретичка да предхожда диалога между субектите, но и да се запазва не само като генезис, а и като валидност след диалога, встрани от дискусията – телесността.

Юрген Хабермас започва своята научна кариера като ученик на Теодор Адорно и неговата първа важна книга *Структурни изменения на публичността* е до голяма степен потопена в традицията на Франкфуртската школа, от която Хабермас е част. Хабермас започва своята студия „Дискурсна етика – бележки към една програма за обосноваване“ с позоваване към Хоркхаймер и неговия възглед, че разумът може отдавна да е претърпял инструментализация. Дали това го прави негоден за разрешаване на практически въпроси? Хабермас разсъждава върху това дали практическите въпроси са „годни за истина“. Тук е уместно да припомним, че епистемологическото извеждане на етически основания беше подложено на сериозна критика от първото поколение на Франкфуртската школа. Учени като Адорно се усъмняват във връзката между процедурите на познанието и практическите възгледи и по линията на намиране на връзка между познавателните и моралните способности

(Кант), и по линията на овътрешняването на определен морален закон. Хабермас заема понятието си за дискурсна етика от Карл-Ото Апел, но лишава предпоставките за дискусия от статуса на трансцендентални предпоставки. Затова по-подходящият термин е квазитрансцендентални, тъй като предпоставките не задават дискурса изобщо, но са свързани с природата на нормативността в човешките общности. Важно е обаче да се отбележи също, че самата нормативност с нейната универсалност не може да бъде избегната в моралното мислене. Ако се съсредоточим само върху емоционалната страна на усещания като възмущение и възхищение, това не може да ни даде никакво морално основание. Само ако тези чувства бъдат универсализирани спрямо определени обекти, ще възникне необходимото за моралното мислене „нормативно очакване“ (Хабермас). Тук личи още една разлика спрямо фрагментарните етически опити на Адорно и тя е, че нормативната база от очаквания не може да бъде поставена отведнъж под съмнение от моралния теоретик, както това става във фрагментите на *Minima Moralia*. Хабермас не е съгласен с невъзможността за извеждането на регулативни принципи на моралната дискусия. Дълбинното квазитрансцендентално основание на Хабермасовата етика е комуникативността. Той го доказва, чрез с идеята на Карл-Ото Апел за скритата във всяко описателно изречение перформативност. Във всяко описателно изречение може да има скрито перформативно противоречие. Например преобръщането на Декартовото *Cogito: Аз не съществувам (тук и сега)*. Всяко изказване може да бъде разглеждано като истинно или неистинно, а също и като перформативно в някакъв смисъл. Основата на моралното съдене за Хабермас е либералната дискусия, която подлага на обсъждане проблеми, от които всеки един от участниците може да бъде засегнат, а участник може да бъде всеки – единственото условие е той (тя) да участва в дискусията без принуда. Онова, което е необходимо за обвързването на потенциално засегнатите от дискусията, е съчувствието.

Деонтологичната етика, която е основана върху абстрактно понятие за дълг, води към постановяването на максими, които може и да бъдат неизпълними, но съобразени с някакъв абстрактен принцип. Етиката на всеобщото благо пък често води до „тероризъм на моралните убеждения“ (Хегел). Такава е критиката на Хегел срещу едностранчивите етики. Хабермас обаче предлага етиката на съчувствието като опит да се постигне интересубективно решение на тази дилема. Дискурсът поставя идеята за едно всеобщо благо като основана върху претенции на нормите за валидност, тяхното епистемологично сходство с истината, за което споменахме. А дългът може да съществува само в тази същата интересубективност на реалния дискурс, а не в абстрактния всеобщ закон на Кант. В следващата глава, въз основа на някои интерпретации на Джудит Бътлър върху идеи на Мишел Фуко, ще бъде проблематизирана възможността да се мислят етически случаи, когато теорията

(Хоркхаймер и Адорно) и дискурсивността (Юрген Хабермас) не са адекватни на определена морална ситуация.

Пета глава: Понятието на Бътлър и Фуко за критиката

Главата се занимава с философските и теоретическите търсения на Мишел Фуко и тяхната интерпретация от страна на Джудит Бътлър. Макар да се признава за наследник на Франкфуртската школа, Фуко се отклонява от самата област критика на идеологията и от нейната марксистка основа, зададена от влиянието на Лукач. Ако понятията имат своя идеологическа основа, причина за това е не овещняването, а тяхната непосредствена обвързаност с определени практики – тоест за Фуко не съществуват „чисти“ философски понятия. В лицето на Ницше последователят на търсенията на школата Мишел Фуко намира различен концептуален източник, който макар и да не променя теорията веднага, впоследствие довежда до раздвоение на метода. Според автори като Адорно и Хоркхаймер критическите тези следва да се защитават чрез диалектика и епистемологически анализ, но Фуко избира една генеалогия от Ницшеански тип. Казаното звучи подвеждащо, тъй като генеалогии на самия Ницше определено са изплетени върху хегелианска диалектическа основа, но те не претендират за представяне на историята на духа, дори може да се каже, че подриват есенциалистките възгледи за историята. Проблемът, който се поставя в центъра на настоящия раздел от дисертацията, е в съвсем преднамерената неисторичност на ницшеанската генеалогия и най-вече в едно появило се на въпросната сцена по-късно и недотам немско философско понятие, каквото е фикцията.

Фуко смята, че в даден момент изграждането на теоретичното построение то неминуемо се сближава с фикцията, става като фикция. Върху този момент от есето му „Що е критика?“ акцентира Джудит Бътлър. Моят текст разглежда фикцията като идея с динамичен инвариант, като заимствам от книгата на Радосвет Коларов неговото донякъде дельозианско понятие за идея. Идеята да се употребяват фикции в теорията означава различни неща в различните си употреби, които гравитират около общото ядро на прибягването до фикцията като до крайно средство, когато теоретическата методология е изчерпана. Тук се вписва и Бътлър със своето твърдение, че теорията употребява фикции само когато всички други чисто теоретични средства са неуместни и винаги с цел да се премине от епистемологическо към практическо разглеждане. И ако примерът за теоретик, който препоръчва употребата на фикции и умее да ги употребява е Фуко, то пример на Бътлър за такъв който не успява да превключи аргумента си към практическото, когато това е необходимо, е Адорно.

Ако социалният теоретик в зората на критическата теория е трябвало да се занимава с критика на епистемологични модели и да изобличава идеологическите фикции, то при съвременни следовници като Бътлър той трябва да се занимава с активизъм и да изобретява фикции. По този начин теоретическото бива суспендирано за сметка на определена морална повеля. Адорно е привиждал метода на негативната диалектика като извор на една дълбинна безпристрастност, като вярност на теорията към апориите на историята. Съвременният етически поврат обаче води към възприемането на по-едностранчива (Хегел) вярност, за да бъде постигната въввлеченост на теоретика в политическата ситуация. Предимствата на позицията на Джудит Бътлър са ясни, но има и недостатъци. Основният е, че апоретичната, антиномичната структура на историята убягва на съвременната етика. Макар тя да претендира да бъде етика на новото, такава, която се устремява към съдене за неподозираните възможности, тази етика често остава при злободневното, при проблемите на днешния ден. В следващата глава се опитвам да очертая историческа и теоретическа рамка на отношението между епистемология и етика при различни автори, свързани с Франкфуртската школа.

Шеста глава: От носталгиите и апориите на критическата теория до етоса на смелото говорене

Разгледаният проект на Юрген Хабермас се отклонява от моралните апории на Франкфуртската школа към изграждане на прагматика на моралните норми, а този на Джудит Бътлър – към една етика на непосредствената политическа въввлеченост. При някои други автори обаче, и то такива от ранга на Хана Аренд и Мишел Фуко, споровете с франкфуртската традиция не са така ясно изразени. Главата разглежда историческия преход от хегелианската критическа теория на Адорно, която разчита на разкриването на диалектическите антиномии на социалното и чрез това се стреми да изобличи едностранчивостта на своето съвремие, към определени опити за реабилитация на античното наследство и етиката на добродетелите, които тук са представени от Хана Аренд, и към по-съвременни опити за осмисляне на ролята на теорията като разкриваща етически перспективи, които са били забравени или потиснати, какъвто е случаят на Мишел Фуко.

Класическите текстове на Адорно и Хоркхаймер изключително трудно се поддават на етическа интерпретация. В критиката си франкфуртските социални мислители не отминават в своя изобличителен фокус почти нищо не само от това, което смятат за характерно за съвременното си общество, но и възможностите, възможните препоръки, неродените политически инициативи, потенциалното на социума. За това, както сме отбелязали, има философски методологически причини. Ако се опитаме да

употребим критическата теория за целите на някаква съвременна етическа инициатива, най-вероятният изход би бил неуспеха. Това все пак не означава, че споменатите автори пишат без съзнание за достиженията на етиката. Едно писане винаги притежава не само референциални дадености, но и по-широк хоризонт на полагане в понятийните съотношения на своето време, писането е винаги вписано и в своята епистема, както и се отнася към съответните ѝ етически парадигми. Макар Адорно, Хоркхаймер и Маркузе да се стремят поради свои причини да избегнат тази вписаност като критически мислители, казаното по-горе важи и за тях. Възприемането на етиката на теорията като негативна етика на несъгласието обаче не намира много последователи.

Друг опит за търсене на научни хоризонти отвъд онова, което ни е донесло скудоумието на индустриалното общество и, в крайна сметка, фашизмът, е книгата на Хана Аренд *Човешката ситуация* (1958). Тя представлява преработено издание на университетски курс по политическа философия, който Аренд е изнесла по-рано, и в този смисъл може да се разглежда и като още по-близка във времето до *Диалектика на Просвещението* на Адорно и Хоркхаймер. Работата на двамата франкфуртски теоретици използва Античността като алегория на определени идейни и политически тенденции. Аренд се обръща към предмодерната епоха, за да проследи генеалогията на връзката между политиката и икономиката и подчиняването на последната на предходната. Идеите на древните гърци за живота в полиса са вдъхновението за острата критика към разочароващото съвремие. Промяната на нравите, промяната на самия *ethos* на обществото постепенно започва да измества фокуса от философията на познанието, без обаче критиката към лимитиращото влияние на епистемата, на възгледите за истината, на образованието да губят своето значение. Онова, което е обект на носталгията на Аренд, е тъкмо полисната публичност и приемането на участието в публичния живот като активен живот. В *Човешката ситуация* тя се връща към начина, по който Аристотел в своята *Никомахова етика* разглежда начините на живот при древните гърци. Независимо от многостранното влияние на работата на Аренд, в своята работа аз се съсредоточавам основно върху нейното неодобрение към моралната ситуация на нашето съвремие.

Мислителите от немските философски и социологически школи полагат разнообразни усилия за концептуализиране на придобития след Втората световна война трагичен опит за политическото и социалното, за раждането на буржоазната публичност и за залеза на тази публичност в епохата на новото идеологическо съзнание. Споменатият интерес към предмодерните културни феномени е част от тези усилия и вече мога да очертая основните подходи. Това в немалка степен се дължи и на възможността самите ние да четем текстовете на автори като Хоркхаймер, Адорно и Аренд като алегория на една политическа ситуация, в която класически образованияте

интелектуалци губят своята възможност за пълноценна публична изява, губят и пророческия си патос. Не се опитвам да кажа, че те някога са се стремили към помпозно профетическо говорене, но загубата въпреки това е осезаема. Едната от фигурите е тази на загубата на епистемологически захват върху съвременността. Другата е мракът на филистерството, в който не може да проникне светлината на обществената дискусия или който е бил предпоставен от възшествието на самата тази дискусия, изначално предпоставен от Просвещението. У авторите присъства желанието за предефиниране на политическото – тук размишленията преминават между сцилата и харибдата на есенциализма и нихилизма, между романтиката на прастарите форми на социалност и общуване и безпокойството пред идването на ново непознато нам човечество, което макар и абсолютно ново ще бъде неимоверно политизирано, месиански ще възвести новото политическо съзнание (Бенямин, „Опит и нищета“, *Озарения*). Апориите на членовете и следовниците на Франкфуртската школа са почти със същата сила характерни за творчеството на Мишел Фуко, даже и на късния Фуко, за когото може да се каже, че е осъществил преход от критика на епистемологическия фундамент на идеологията към търсене на нови етически основания за теорията. Етиката на Фуко започва отвъд разделението на Рабиноу на негов период на археология и период на генеалогия. В края на живота си Фуко изследва проблема за това как ние се обръщаме към другия, или към Другия, макар в своето разглеждане той да се въздържа от предварително оценностяване на тази категория. Другият важен мотив са начините, по които се изказва истината. Те не са ориентирани само към добиването на познание, но и към легитимирането на споменатото отношение Аз – Друг.

Фуко разглежда истината като инстанция на властта, която не може да бъде разпозната лесно от съвременниците на съответната епистемологична парадигма. Изправен на ръба на познаването на нещата като такива Азът неминуемо се сблъсква със слепите петна на своя изследващ поглед, без да го осъзнава, или ако се опита да изкажем епистемологичната слепота по-близо до дискурса на самия Фуко, Азът просто не говори за *това*. Фундаменталните основания на познанието ни убягват толкова повече, колкото се доближаваме до изпълнението на задачата на мисленето от днешния ден. Самият Мишел Фуко никога не представя своите текстове като интерпретация на историческите източници, която да изхожда от определени основания и да преследва определени цели, пък били те и променящи се заедно с текущите резултати на проучването и заедно със самия метод. Фуко се насочва към архива, за да се придвижи по извивките на дискурса, неговият избор е да работи близо до самата логика на историческите източници.

В дисертацията се разглеждат работите на Фуко върху начините на изказване на истината в Древна Гърция. Най-важен за конституирането на моралното като сфера

според него е изказването на истината чрез смело публично говорене, при което говорещият се излага на опасност. То се нарича паресия (parrhesia – гр.). Идеята на Фуко е впоследствие да покаже как всички модуси на веридикцията или на алетургията, на изказването на истината ще бъдат интериоризирани като практики на субекта. Субектът на Новото време е бил неведнъж представян от философи като Кант и Хегел чрез овътрешняването на категории за описване на битието, като един процес на обогатяване на съзнанието или духа. Центърът на аргумента на Фуко е, че обогатяването има и своята обратна страна – овътрешняват се и дисциплиниращите практики. Опитите на Мишел Фуко в сферата на епистемологията и етиката са белязани от известен песимизъм, тъй като той разкрива отношението истина – добро поведение – власт. За него изместването на фокуса от практика към констатиране на истината, и обратното, зависи от властовите отношения и така се осъществяват двупосочни преходи между епистемология и етика. Тук е и важната разлика и спорът между Фуко и Хабермас, единият смята, че ограничаването на страданието е възможно чрез свободна дискусия върху нормите, а другият – че самата дискуссионност е винаги пронизана от властовото. Когато изследва епистемологичните и практическите модели, Фуко е близък до негативното мислене на Теодор Адорно, но френският изследовател изключва използването на спекулативната философия като метод за социална критика. Това донякъде лишава неговите теоретически търсения от възможност да *доказват* своята критика. Така Фуко се доближава до историческите дисциплини и се отклонява от пътя на критическата теория.

Седма глава: Митът, метафизиката и етиката на новото: Адорно, Бенямин и Кафка

Тази глава разглежда отношението между две интерпретации на творчеството на Франц Кафка – тази на Теодор Адорно и тази на Валтер Бенямин. Основният текст на Бенямин, който ще бъде обсъден тук, е негово писмо до Герхард Шолем от 1938-а, когато все още присъства първичният интерес към автори като Кафка и Роберт Валзер, интерес породен от тяхната уникална комбинация от мистични и ужасяващи моменти и социална критика. Адорно публикува своята основна работа върху чешкия писател – разглежданите тук „Бележки върху Кафка,“ през шейсетте години на ХХ век, когато модата по Кафка е вече отминала. В съвременното естетическо съзнание Кафка е обвързан с категорията на абсурдното и въпросът на деня е по-скоро дали неговите произведения са запазили своето място в критическото съзнание, дали не подкрепят мълчаливо статуквото. Такъв е главният въпрос за Кафка в Адорновата *Естетическа теория*. Тук концепцията е донякъде различна от по-старите текстове на Адорно и

Бенямин. Имам предвид значението на художественото произведение за етическия сблъсък с новото, етическото справяне с неизвестното и онова, което не попада в мрежата от категории на нашето време. И двамата автори подхождат с известна неохота към това да припознаят проблема като етически. За тях въпросите на Кафка са въпроси на познанието и въпроси на идеологията. Справянето с новото като етически казус може да бъде тематизирано чрез начина, по който двамата теоретици интерпретират справянето със старото у Кафка. Настоящата глава представлява опит за подобно тематизиране, при което илюстрира работата на франкфуртските теоретици върху литературни автори.

Митът и метафизиката имат важна роля не само във философията на Адорно и Бенямин, но и в техните литературнокритически съчинения. В началото е едно недостатъчно мотивирано усещане или дори предразсъдък, че светът на Кафка отпраща към прастари времена. Понятието на Адорно за литературна метафизика има много общо с неговото философско понятие за метафизика въобще. Метафизиката е, от една страна опит да бъдат изяснени основите на философията с помощта само на понятия – чисто спекулативно и без схоластическа почит към традицията, а от друга, всяка метафизическа система, отричайки определени рудиментарни системи на мисленето, същевременно запазва и спасява някои идеи от тези системи и се стреми да ги интегрира в своите понятийни схеми. Това е антиномичният характер на традицията на метафизиката – тя се стреми едновременно към новото и към трансцендентното, дори към бъдещето като трансценденция, но същевременно е традиция. В този смисъл и литературната метафизика съдържа едновременно връзката на литературата с понятийното и с митологичното мислене.

И така, Адорно има проблем със съотношението между онова, което Кафка „спасява“, и онова, което той унищожава чрез своята имплицитна социална критика. Трудността е още по-голяма, когато теоретикът се опитва да очертае диалектическа рамка на митологизираното идеологическо съзнание, така както писателят го е представил, и да удържи присъствието на истината в хегелиански смисъл, в която се снемат субект и обект. Историчността на литературата според Адорно се родее с метафизиката, защото произведението е част от традицията и прилага нейната мяра към актуалното. Кафка може да бъде видян и като критик на традицията, и като автор, който утвърждава силата на митичната обреченост. Неговата двойственост се съхранява и когато критическата теория го използва като свой пример.

Бенямин също се занимава с отношението на Кафка към традицията и мита. Неговата интерпретация, която аз извличам от текста му за Кафка от *Озарения* и от едно писмо до Герхард Шолем, донякъде съвпада с идеите за литературна метафизика. Такава е въобще метафизиката на изкуството – чрез своя „изкривен“ настоящ образ

негативно да дава нещо по отношение на бъдещето, това е и смисълът на *метафизичното* движение по запазването на традиционното в изкуството. То сочи към онова, което го няма за мисленето. Изкуството не съдържа показание, но съдържа свидетелство. То е дръзнено пътешествие към местата, които са недостъпни за познанието; то свидетелства за тези места чрез мимесиса, но не ги изобразява. Въпреки това, процесът на изкуството е обществен, казва Адорно в хегелиански смисъл. Имайки предвид обаче свидетелството без формиране на показание, мога да нарека този процес етически и предпоставен от дълга да бъдем готови за бъдещето. Тук е и имплицитната връзка между концепциите за изкуството в текстовете за Кафка, написани от Адорно и Бенямин.

В писмото си до Шолем Бенямин разработва алегория за свидетелската мисия на Кафка. Нейното значение е, че ние живеем в свят разделен между митология и технология и само свидетелят творец може да осъзнае чрез своето изкуство, че пресечната точка на двата разделени порядъка е идеологията. А смелостта на свидетелството за трансценденталното идеологическо измерение е етическа. Такъв е според мен сложният път на превръщането на Кафка от „философски“ в етически модулиран автор според критическата теория. Моята теза е, че алегорията на Бенямин и понятието за работа с трансценденцията на Адорно отпращат към възгледа за социалната динамика като трансцендентална, като предкатегориална. Така Бенямин и Адорно, работейки върху Кафка, достигат до нещо като квазитрансцендентално основание на критическата теория преди Хабермас (виж главата за Бътлър и Хабермас). Тук обаче квазитрансценденталното основание не е дискурсивността, а един особен усет за неидентичността на социалното, за чието изследване литературата има голямо значение.

Екскурс: Изкуствените същества извън литературата

Този екскурс представлява критика към един опит на немския философ Юрген Хабермас в областта на биоетиката. Той се опитва да приложи своя особен трансцендентализъм към съвременната ситуация в генното инженерство и възможността човешки същества да бъдат предварително програмирани. Според него това би нарушило квазитрансценденталното условие на моралното, което е възможността за комуникация, дискурсивността, която предполага обсъждане на морални норми от всички засегнати. Така е, защото отвъд абстракцията на дискурсивността, заложен в самия човешки език при Хабермас, прозира и предпоставката за еднаквата засегнатост на човешкото от определени проблеми. Като използвам заниманията на Миглена Николчина с научната фантастика и парачовешкото

и на Декарт с механиката и органиката, аз критикувам прекаления ригоризъм на Хабермас. Той го лишава от полагането на етиката като възможност за антиципиране на феномени на ръба на човешкото от настоящата гледна точка на морално мислещия човек.

Заключение

Изследването анализира начина по който първото поколение на Франкфуртската школа възприема епистемологията и етиката като белязани от изискванията към науката и практическите норми на буржоазното общество. За да предложи своя гледна точка към посочените проблеми, настоящото изследване се опря върху ранните произведения на франкфуртските учени, посветени на критиката на епистемологичните модели, които да бъдат разкрити като идеологизирани. И ако в тези произведения етиката е пренебрегната като неуместно и прекалено теоретична, то епистемологията в смисъла на теория на познанието е критикувана като недостатъчно теоретична – тя се оказва да е била винаги вече практическа, т.е. идеологическа. Оттам и яростната критика на Хоркхаймер и Адорно към рационализма. Във връзка с това дисертацията си постави за цел да подчертае, че голямото откритие на франкфуртците от първото поколение на школата се състои в това да покажат, че и епистемологията, и етиката могат да функционират като социално ангажирани само при наличието на напрежение между двете. Това е позитивния израз на диалектическите критически спекулации. Антиномиите между сферите на познавателното и практическото са плодотворният начин за тяхното социално теоретизиране.

В по-натъгнешните си търсения дисертационният труд се опита да докаже, че значението на отношението между епистемология и етика бива по-пълно оценено едва след края на Втората световна война. Интелектуалната общност, към която принадлежат франкфуртските мислители, е потресена от самата война и от събития като Аушвиц. Оказва се, че изводите от скритото в епистемологичните модели насилие не са достатъчни, за да обяснят подобни събития, имащи характер на радикално зло, извършено срещу цялото човечество. Ясно се очертава необходимостта от ново морално мислене, което да бъде адекватно на ситуацията на напредваща идеологизация на обществото. Оттук и вниманието, което отделих в дисертацията на Адорновата метакритика на епистемологията. Ученият достига до радикалния извод, че всяка инстанция на епистемологическа артикулация вече има и своето практическо значение. Паралелно с това той разработва един проект, който може да бъде определен като работа върху невъзможността на етиката в съвременното общество. Тази невъзможност не е само една фигура за затрудненията на концептуализацията на проблемите на

практическата философия. Когато разглежда проблеми като слабост на Аза пред етическия избор и крайното обобществяване на индивидуалния живот, Адорно наистина вижда остатъците от просвещенския субект като фрагментарни. Разглежда критиката към Адорно, обоснована с отсъствието на интерсубективността като фактор за спасяването на сферата на практическото. Наистина, франкфуртският мислител донякъде пренебрегва тези сили в обществото, които още по негово време са преобразували антиконформизма в активизъм.

Дисертацията разгледа също така от по-близо важното ранно есе на Валтер Бенямин „Съдба и характер“ като подстъп към етическите възгледи след Франкфуртската школа, но и като пренебрегнат път на развитие. Есето интерпретира съдбата и характера като идеи за обречеността и виновността или за ограничеността и невинността на човешкото. То е от голямо значение за дефинирането на принцип, предхождащ като квазитрансцендентален всяко морално мислене.

След опитите на първото поколение на Франкфуртската школа да постигне адекватна етическа позиция спрямо съвременното общество, в развитието на теорията се наблюдава завръщане към моралното мислене. Припознах работата в сферата на етиката на двама важни теоретици, повлияни от работата на Адорно, Юрген Хабермас и Джудит Бътлър като опит да се намери основа на етиката, която да предхожда всяко морално мислене и я наричам в духа на Хабермас квазитрансцендентална. Основанията на Бътлър са по-близки до идеята на Адорно, че във фалшивото идеологически проникнато общество не може да се изгради стройна морална позиция. Тя избира телесността и уязвимостта на индивида като конститутивни за една бъдеща етика. Хабермас, преди работата на Бътлър, избира като такава основа дискурсивността, възможността за дискусия. Бътлър е противопоставена на Хабермас в опита си да дефинира етически и индивидите, които не биха могли да влязат като засегнати в морална дискусия. Изводът, който може да се направи относно новите етически опити в традицията на Франкфуртската школа, донякъде реабилитира антиконформисткото негативно мислене на Теодор Адорно. За съжаление, при прилагането на основанията на уязвимостта и дискурсивността винаги остават скрити основания за това кой може да бъде смятан като субект и оттам като морален субект. Ако Хоркхаймер и Адорно изследват не-субекта в *Диалектика на Просвещението* и намират като негов архетип дивия циклоп Полифем, то в съвременността резултатите ще са други. В дисертацията беше изследван опитът на Хабермас да представи своя позиция по темата за генното модифициране на човешките същества. Изводът е, че дискурсивната етика и етиката на състраданието не могат да преодолеят споменатите епистемологически бариери. Това е и реабилитацията на антиномичното и негативното диалектическо разглеждане на проблеми, които ни сблъскват с непознатото. Проблемът е, че работата на

Франкфуртската школа с немска спекулативна философия води фрагментарните диалектически наблюдения по утъпкан хегелиански път и не е лесно за моралния мислител да избегне насилствената хегелианска историзация на новите проблеми.

Като последовател на мисленето, което отказва да се ангажира с каквито и да било максими, в дисертацията беше разгледан Мишел Фуко. В неговата работа отношението между епистемология и етика е винаги вписано в мрежата на властта. Фуко се отклонява от спекулативните философски идеи на негативното мислене при франкфуртците. Той се опитва да се движи по-близо до самия исторически архив. Проблемът на неговите занимания с конституирането на субекта и с етиката като овътрешняване, интериоризиране в субекта на обществени практики е в това, че те не представят възможност за социална въвличеност на теорията. Ако си послужим с израза на Хабермас, за Фуко моралните въпроси „не са годни за истина“. Самата истина е ницшеански възприета като средоточие на сила и власт.

Като финален извод ще повтора твърдението, че епистемологията и етиката влизат в продуктивни взаимодействия най-вече като антиномични сфери на теорията. Въпросът е как нашето собствено теоретизиране на нашите собствени апории да бъде съчетано с историческото изследване и със социалната активност на теоретика. Неговата отстраненост от събитията е вече в миналото на критическата теория.

Справка за приносните моменти в дисертационния труд

1. Прокарано е концептуално разграничение между общото разбиране за епистемология като познавателен метод в ранните работи на теоретиките от Франкфуртската школа и по-късното прецизиране на понятието за епистемологията като доктрина за познавателните способности.

2. Дисертацията предлага цялостно изследване върху етическите възгледи на първото поколение на Франкфуртската школа. Тази тема е донякъде пренебрегната в теорията. Това важи особено за връзката между критиката на епистемологичните модели и евентуална практическа философия.
3. Дисертацията предлага опит за реконструкция на етическите възгледи на Валтер Бенямин. Осъществена е преоценка на някои идеи на Бенямин, които са били досега считани за епистемологически или марксистки, а в дисертацията се разглеждат като свързани с практическата философия.
4. Разгледано е понятието на Теодор Адорно за литературна метафизика и неговата връзка със социалните идеи на Франкфуртската школа. Това понятие е от важно значение за интерпретацията на определени литературни автори като полезни за критическата теория.
5. Работата на Юрген Хабермас и Джудит Бътлър в сферата на политическата и моралната теория е интерпретирана в нейното отношение към идеите на Теодор Адорно.
6. Съвременната ситуация на моралното мислене е представена в концептуалната рамка на диалектика и мислене в антиномии от една страна и от друга, като интензифициране на въвличеността на теорията в социалната практика.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Епистемология и фикция: Мишел Фуко и Джудит Бътлър. *Изпльзващият се предмет на литературознанието. Невидимата школа: Мирослав Янакиев, Никола Георгиев, Радосвет Коларов.* София, 2014, с. 357-372.
2. Recursivity, Similarity and Identity with examples from the works of Javier Marias. In: *Подобие и различие. Проблемът за идентичността = Resemblance and difference. The problem of identity.* С., ИЦ „Боян Пенев“, 2015, с. 152-165.

3. Етиката на бързината и бавността и съдбата на хуманитарната наука. Пирон, кн. 10, юни 2015.
4. Myth, metaphysics and ethics of the new: Adorno, Benjamin and Kafka. In: Papers of BAS. Humanities and Social Sciences, Vol. 3, № 1p 2016, с. 3-12.
5. Изкуствените същества извън литературата. Приета за печат в сборник в чест на проф. Миглена Николчина.